

तामाडु भाषाका रेडियो कार्यक्रममा बहसको स्वरूप

प्रतीक डेसुर तामाडु

पृष्ठभूमि

नेपालका विभिन्न जनजातिहरूमध्ये तामाडु जनजाति पनि एक हो । नेपालमा आदिकालदेखि बसोबास गर्दै आइरहेका तामाडु समुदायको आफ्नै भाषा, साहित्य र संस्कृति पाइन्छ । मध्यमाञ्चल विकासक्षेत्रका काभ्रेपलाञ्चोक, सिन्धुपाल्चोक, ललितपुर, रसुवा, नुवाकोट, धादिङ, रामेछाप, दोलखा र मकवानपुरमा तामाडुहरूको घना बस्ती छ । राष्ट्रिय जनगणना २०५८ को तथ्याङ्कअनुसार तामाडुहरूको जनसङ्ख्या १२ लाख ८२ हजार ३ सय ४ देखिन्छ । तामाडुहरूको वास्तविक सङ्ख्या योभन्दा बढी रहेको उनीहरूको दावी छ । जनसङ्ख्याका हिसाबले नेपालका सबै समुदायमध्ये पाँचौँ स्थानमा पर्ने तामाडुहरू जनजातिमध्ये तेस्रो ठूलो समुदायमा पर्दछन् (सीबीएस सन् २००१: ७३) ।

नेपालमा बोलिने विभिन्न भाषाहरूमध्ये तामाडु भाषा पनि एक हो । भोट बर्मेली परिवारअन्तर्गत पर्ने यो भाषा कुल तामाडु जनसङ्ख्याको ९२ प्रतिशतले बोलीचालीका रूपमा प्रयोग गर्दछन् (सीबीएस सन् २००१: ७३) । आफ्नै लिपि

नभए तापनि यो भाषा अहिलेसम्म ज्यूँदो रहन सकेको छ । पुस्तौँदेखि तामाङ भाषीहरूले यो भाषालाई बोलेकै भरमा बचाएर राखेका छन् । यसैले तामाङ भाषालाई एउटा समृद्ध भाषाको रूपमा लिन सकिन्छ ।

श्री ५ को सरकारको तथ्याङ्कअनुसार तामाङ भाषा नेपालका पहाडी क्षेत्रमा नेपाली (खस) पछिको दोस्रो प्रमुख भाषा हो । यो भाषा मकवानपुर र रसुवा जिल्लामा पहिलो स्थानमा, नुवाकोट, सिन्धुपाल्चोक, धादिङ, रामेछाप, सिन्धुली र दोलखामा दोस्रो स्थानमा र तेह्रथुम, भोजपुर, सङ्खुवासभा, ओखलढुङ्गा, पाँचथर, बारा, भक्तपुर, ललितपुर, काठमाडौँ, उदयपुर, लमजुङ, सर्लाही, चितवन आदि जिल्लामा तेस्रो स्थानमा रहेको छ (मोक्तान २०६२) । यसबाट नेपालमा तामाङ भाषाको स्थिति बुझ्न सकिन्छ ।

रेडियोमा तामाङ भाषा

२०४६ सालमा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापछि, रेडियोमा विभिन्न भाषाभाषीले उचित स्थान पाउने वातावरण बनेको हो । प्रजातान्त्रिक वातावरणमा तर्जुमा गरिएको राष्ट्रिय सञ्चार नीति २०४९ मा राष्ट्रिय प्रसारण संस्था रेडियो नेपालमा विभिन्न राष्ट्रिय भाषाहरूलाई क्रमशः स्थान दिँदै जाने उल्लेख थियो (श्री ५ को सरकार २०६० (२०४९) । २०५० सालमा नेपाली काङ्ग्रेसका तर्फबाट राष्ट्रिय सभाका तत्कालीन सदस्य नरहरि आचार्यको संयोजकत्वमा एक कार्यदल गठन गरियो । 'रेडियो नेपालबाट राष्ट्रिय भाषाहरूमा समाचार प्रसारण गर्नेबारे सुझाव दिन' गठित सो कार्यदलले कुल जनसङ्ख्याको कम्तीमा एक प्रतिशतले बोल्ने राष्ट्रिय भाषामा रेडियो नेपालले समाचार प्रसारण गर्नुपर्ने सुझाव दियो (आचार्य २०५१: ४) । तदनुरूप २०५१ भदौ १ गतेदेखि नै रेडियो नेपालले विभिन्न आठओटा राष्ट्रिय भाषाहरूमा समाचार सुरु गर्‍यो । ती आठ राष्ट्रिय भाषामध्ये तामाङ पनि एक थियो (थापा २०६१ख: १८२) । त्यसै बेला पहिलोपटक यो भाषा रेडियोमा तरङ्गित भएको हो । रेडियो नेपालको क्षेत्रीय प्रसारण केन्द्र, काठमाडौँमा पाएको यो अवसरलाई तामाङ सञ्चारकर्मीहरूले हरेक वर्षको भदौ १ गते 'तामाङ प्रसारण दिवस' को रूपमा मनाउँदै पनि आइरहेका छन् । २०५४ असार ५ देखि रेडियो नेपालको काठमाडौँ क्षेत्रीय प्रसारणबाटै १५ मिनेटको तामाङ भाषाको कार्यक्रम *स्थालगार* (सगुन) पनि प्रसारण हुनथाल्यो ।

निजी क्षेत्रमा एफएम रेडियोहरू स्थापना हुन थालेपछि त तामाङ प्रसारणले अर्को फड्को मार्न पुग्यो । यस क्रममा काठमाडौँ महानगरपालिकाद्वारा सञ्चालित मेट्रो एफएम अग्रपङ्क्तिमा देखियो । २०५६ असार १६ देखि मेट्रो एफएममा

नाइसाल नामको कार्यक्रम सुरु भयो । आधा घण्टाको दैनिक समय पाएको यो कार्यक्रम अद्यापि प्रसारण हुँदै आइरहेको छ । त्यसपछि क्रमशः अन्य एफएम रेडियोहरूले पनि तामाङ भाषामा विभिन्न कार्यक्रम प्रसारण गर्न थाले । २०६२ असोजसम्ममा काठमाडौँ उपत्यकाभित्र र बाहिर गरी विभिन्न ११ ओटा रेडियो स्टेसनबाट समाचार बुलेटिनसमेत १४ ओटा तामाङ भाषाका कार्यक्रमहरू प्रसारण भइरहेका छन् । तामाङ भाषाको समाचार बुलेटिन भने रेडियो नेपालमा मात्र दिनको एकपटक बज्ने गर्दछ । रेडियो प्रसारणमा कार्यक्रम र समाचार बुलेटिनको समयसमेत जोड्दा साप्ताहिक रूपमा १६ घण्टा ३५ मिनेटको समय तामाङ भाषाले लिएको छ । यो समय तामाङ समुदायको लागि राम्रै उपलब्धि मान्न सकिन्छ ।

तालिका ११.१ ले तामाङ भाषाका कार्यक्रम काठमाडौँ उपत्यकालगायत उपत्यकाबाहिर सोलुखुम्बु, मकवानपुर, कास्की र चितवन जिल्लाका एफएम रेडियोबाट पनि बजेको देखाएको छ । २०५१ सालमा रेडियो नेपालमा छोटो समय पाएर सुरु भएको तामाङ प्रसारणको गति एफएम रेडियोको विस्तारसँगै बढ्दै गएको पनि तालिकाबाट स्पष्ट हुन्छ । साथै हप्तैभरि जसो कुनै न कुनै एफएममा कार्यक्रम प्रसारण भइरहेको पाइन्छ । तर सुरु भएका सबै कार्यक्रम सञ्चालनमै रहिरहन सकेका छैनन् । केही कार्यक्रम बन्द पनि भइसकेका छन् । तालिका ११.२ ले विभिन्न एफएम रेडियोमा केही समय सञ्चालन भई बन्द भएका कार्यक्रमहरूको विवरण दिन्छ । एकपटक चलिसकेका कार्यक्रम बन्द हुनुमा दीर्घकालीन उद्देश्य प्रस्ट नहुनु, कार्यक्रम सञ्चालक/प्रस्तोताहरूको टिकाउने सोचको कमी साथै आर्थिक समस्या प्रमुख कारणहरू रहेका देखिन्छन् । पछिल्लो अवधिमा माथि उल्लेख भएका कुराहरूका अलावा समग्र सञ्चार क्षेत्रमाथिको सरकारी हस्तक्षेपको असर तामाङ भाषाका कार्यक्रममा पनि परेको छ ।^१

कुनै समय तामाङ भाषाको कार्यक्रमको आवश्यकता बोध गर्ने र कुनै समय आवश्यकता बोध नगर्ने रेडियो स्टेसनहरूको प्रवृत्तिले गर्दा पनि तामाङ

^१ २०६१ माघ १९ को शाही घोषणापछि सञ्चार क्षेत्रमा परेको असरबाट तामाङ भाषाका रेडियो कार्यक्रम पनि अछूतो रहन सकेनन् । शाही घोषणापछि टाइम्स एफएममा प्रसारण भइरहेको कार्यक्रम *तामाङ न्हान* (तामाङ चौतारी) बन्द हुन पुग्यो । यसैगरी भक्तपुर एफएम र रेडियो एचबीसीमा माघ १९ को दुई हप्तासम्म ती कार्यक्रममा तामाङ भाषाका गीतहरू बजाइए पनि उद्घोषण नेपाली भाषामै गर्न लगाइएको थियो । रेडियो कार्यक्रमहरूमा राजनीतिक गतिविधिका समाचारहरू ठप्प जस्तै भएको पाइन्छ । अन्तर्संवाद कार्यक्रमहरूको विषय र स्रोतव्यक्ति छनोट गर्दा सतर्कता अपनाउनु पर्ने अवस्था छ । तैपनि तामाङ भाषाका रेडियो कार्यक्रमहरू भने विभिन्न स्टेसनमा बढ्दो अवस्थामै रहेको पाइन्छ ।

तालिका ११.१: तामाङ भाषाका कार्यक्रमको विवरण

क्र.सं.	कार्यक्रमको नाम	सुरु मिति	रेडियो स्टेसन	समय
१.	तामाङ सान्युर (समाचार)	२०५१ भदौ १	रेडियो नेपाल, क्षेत्रीय प्रसारण केन्द्र, काठमाडौं	दैनिक विहान ९:४५-९:५०
२.	स्थालगार (सगुन)	२०५४ असार ५	रेडियो नेपाल, क्षेत्रीय प्रसारण केन्द्र, काठमाडौं	आइतवार बेलुका ६:१५-६:३०
३.	ह्याङला डाजाङ (हाम्रो मञ्च)	२०५८ असार ११	एचबीसी एफएम ९४, काठमाडौं	सोमवार बेलुका ८:००-९:००
४.	होइस्तेर (किरण)	२०५८ असोज	एचबीसी एफएम ९४, काठमाडौं	विहीवार बेलुका ८:००-९:००
५.	नाङसाल (दीप)	२०५६ असार १६	मेट्रो एफएम ९४.६, काठमाडौं	दैनिक बेलुका ६:००-६:३०
६.	तामाङ धुकधुकी	२०५९ चैत	कालिका एफएम ९५.२, चितवन	आइतवार बेलुका २:००-३:००
७.	तामाङ डाङ	२०६२ असोज १	इमेज एफएम ९७.९ काठमाडौं	शनिवार बेलुका ६:३०-७:००
८.	तामाङ काई (तामाङ आवाज)	२०६१ वैशाख २२	रेडियो सगरमाथा १०२.४,	मङ्गलवार दिउँसो २:००-२:४५
९.	ड्याल्ला नाम्सा (हाम्रो गाउँ)	२०६१ कात्तिक	सोलु एफएम १०२.२, सोलुखुम्बु	विहीवार साँझ ६:००-६:३०
१०.	ह्याङला नाम्सा (हाम्रो गाउँ)	२०६१ फागुन ८	पर्यावरण चक्र एफएम १०४.२, ललितपुर	शनिवार दिउँसो २:००-३:००
११.	महेन्द्रोला फोले (फूलको थुङ्गा)	२०६१ वैशाख १३	भक्तपुर एफएम १०५.४, भक्तपुर	मङ्गलवार विहान ९:००-१०:००
१२.	ह्याङला दोखाङ (हाम्रो गन्तव्य)	२०६२ भदौ १५	भक्तपुर एफएम १०५.४, भक्तपुर	बुधवार विहान ९:००-१०:००
१३.	लाग्युङ (इन्द्रेणी)	२०६२ भदौ २६	भक्तपुर एफएम १०५.४, भक्तपुर	आइतवार विहान ९:००-९:३०
१४.	छोरुवा (चेतना)	२०६२ जेठ ११	रेडियो पालुङ १०७.२, मकवानपुर	बुधवार बेलुका ५:३०-६:००
१५.	ह्याङला कार्दैन (हाम्रो इतिहास)	२०६२ भदौ १६	हिमचुली एफएम ९२.२, पोखरा	आइतवार बेलुका ६:००-७:००

स्रोत: छार गोडमा (२०६१: ११ र २०६२: १२)

भाषाका कार्यक्रमहरू बन्द हुन पुगेका देखिन्छन्। सुरुमा विभिन्न जातीय समुदायका भाषामा रेडियो कार्यक्रम प्रसारणका लागि समय उपलब्ध गराउने बहुलवादको नीति अख्तियार गरे पनि पछि व्यापारिक प्रयोजनका लागि समय हटाउँदै जानाले पनि भाषिक कार्यक्रमहरू चपेटामा परेको देखिन्छ।

तालिका ११.२: बन्द भएका तामाङ भाषाका कार्यक्रमहरू

क्र.सं.	कार्यक्रमको नाम	रेडियो स्टेसन	अवधि	सुरु मिति
१.	तामाङ रिमठीम न्हान	रेडियो सगरमाथा	३० मिनेट	२०५४ चैत १
२.	तामाङ न्हान	टाइम्स एफएम	६० मिनेट	२०६० मङ्सिर
३.	तामाङ समाचार बुलेटिन	रेडियो पर्यावरण चक्र	५ मिनेट	२०६१ असोज १
४.	तामाङ समाचार बुलेटिन	मनकामना एफएम	१५ मिनेट	२०६० फागुन
५.	तामाङ रिमठीम (तामाङ संस्कृति)	मनकामना एफएम	६० मिनेट	२०६० असार ९
६.	जेसुम (गहना)	सिनर्जी एफएम	६० मिनेट	२०६० पुस २९
७.	जोम्जागी (दोभान)	भक्तपुर एफएम	६० मिनेट	२०६१ वैशाख

स्रोत: सम्बन्धित रेडियो स्टेसन (२०६२ साउन) ।

कार्यक्रमको स्वरूप

एफएम रेडियोमा तामाङ भाषाका नियमित र निश्चित समयका बहसमूलक कार्यक्रम भने छैनन् । तालिका ११.३ र ११.४ मा देखाइए जस्तै एउटै कार्यक्रमभित्र विभिन्न स्तम्भहरू समावेश गरिएका हुन्छन् । त्यसमा पनि धेरैजसो मनोरञ्जनात्मक विषयवस्तु समेटिएको पाइन्छ, जसमा गीतसङ्गीतले नै बढी महत्त्व पाउने गरेको देखिन्छ । कार्यक्रममा मनोरञ्जनले प्रमुख हिस्सा ओगटे पनि गीतसङ्गीत, समाचार, अन्तर्वार्ता, समसामयिक विषयवस्तुमा चर्चा, फोन इन जस्ता सबै खालका स्वरूपहरू पनि अँगालेर प्रसारण हुने गरेको पाइन्छ । दैनिक प्रसारण हुने कार्यक्रममा एक हप्ताको कार्यक्रम तालिका बनाउने गरेको पाइन्छ । तालिका ११.३ मा उल्लेख भएको *नाइसाल* कार्यक्रमको स्वरूपले यो कुरा बुझ्न सघाउँछ । साप्ताहिक कार्यक्रमका हकमा भने एक महिनाको स्वरूप निर्धारण गरिएको पाइन्छ । यसको उदाहरण तालिका ११.४ मा उल्लेख भएको *होइस्हेर* कार्यक्रमको स्वरूप हो ।

तालिका ११.३: मेट्रो एफएमको *नाइसाल* (दैनिक) कार्यक्रमको स्वरूप

बार	कार्यक्रम स्वरूप
आइतबार	विदीबहिनीको कार्यक्रम/कुनै क्षेत्रको व्यक्तित्वसँग अन्तर्वार्ता (पाक्षिक)
सोमबार	श्रोताको लेख, रचना, कविता वाचन (साहित्य विशेष)
मङ्गलबार	धर्म/इतिहास चर्चा
बुधबार	नाइसाल क्वीज/अनुरोध सङ्गीत
बिहीबार	अनुरोध गीतको कार्यक्रम
शुक्रबार	संस्कृति/संस्कार चर्चा
शनिबार	प्रत्यक्ष फोन इन (कुनै एउटा विषयमा श्रोतासँग कुराकानी)

स्रोत: मेट्रो एफएम (२०६२ असोज) ।

**तालिका ११.४: रेडियो एचबीसीको ह्याडला डाजाड र होइस्हेर
(साप्ताहिक) कार्यक्रमको स्वरूप**

हप्ता	ह्याडला डाजाड	होइस्हेर
पहिलो हप्ता	दिदीबहिनी र बालबालिकासम्बन्धी कार्यक्रम	याम्बु (काठमाडौं) को सन्देश
दोस्रो हप्ता	चौतारी/ अनुरोध गीतको कार्यक्रम	तामाङ फापर गीत र तामाङ संस्कृति चर्चा
तेस्रो हप्ता	मुग्लानसम्बन्धी कार्यक्रम/ श्रोताको लेख रचना	श्रोताको गीत कविता प्रस्तुत र कुनै विषयमा रिपोर्टिङ
चौथो हप्ता	कुनै क्षेत्रको व्यक्तित्वसँग अन्तर्वार्ता	विषयमा अन्तर्क्रिया तथा छलफल कार्यक्रम

स्रोत: रेडियो एचबीसी एफएम (२०६२ असोज)

कार्यक्रमको यस्तै स्वरूपभित्र कहिलेकाहीं विभिन्न विषयका बहस र अन्तर्क्रियाले स्थान पाउने गरेका छन्। खास गरी विभिन्न अवसर (जस्तै: ल्होछार, बुद्ध जयन्ती, दशैं, तिहार आदि) र खास समय वा सन्दर्भ (जस्तै: राष्ट्रिय तामाङ महोत्सव आदि) मा मात्र अन्तर्क्रियामूलक तथा बहसमूलक कार्यक्रम प्रसारण हुने गरेका छन्। २०६० कात्तिकतिर मेट्रो एफएममा हप्ताको एकपटक (मङ्गलबार) नियमित रूपमा प्रस्तुत हुने बहसमूलक कार्यक्रम (कुनै एउटा विषयमा दुई/तीन जना स्रोतव्यक्तिसँग छलफल गरिने कार्यक्रम) पनि हाल नियमित छैन।

बहसमूलक कार्यक्रमका विषयवस्तु

नाडसाल

समय सन्दर्भ पारेर प्रस्तोताहरूले बहसमूलक कार्यक्रमको लागि विभिन्न विषयहरू रोज्ने गरेको पाइन्छ। विशेष गरी दशैं, तिहार, ल्होछार तथा बुद्ध जयन्ती जस्ता पर्वहरूमा बढी बहसमूलक कार्यक्रम चलाइएको पाइन्छ। तामाङ भाषाको एउटै मात्र दैनिक कार्यक्रम मेट्रो एफएम को *नाडसाल*ले दुई वर्ष (२०५६ र २०५७) दशैंको सन्दर्भ पारेर विभिन्न क्षेत्रका व्यक्तित्वहरूसँग बहसमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरेको थियो। दशैं कस्तो चाड हो ? यसका पछाडि धार्मिक र सांस्कृतिक पक्षको कस्तो महत्त्व छ ? नेपालका विभिन्न जनजातिहरूले उठाउँदै आएका दशैं बहिष्कारको नारा कतिको उचित छ ? हिन्दू बाहेकका अरूले मनाउन कति आवश्यक छ ? राज्यले समेत राष्ट्रिय पर्वको मान्यता दिएको चाड बहिष्कार गर्नु उचित छ कि छैन ? लगायतका प्रश्नहरूमा तामाङ साहित्यकार, कलाकार, विद्यार्थी, राजनीतिज्ञ, सामाजिक संस्थाका प्रतिनिधिहरूसँग विभिन्न चरणमा बहस चलाइएको थियो। यसले गर्दा दशैं पर्वका सम्बन्धमा उब्जिएका विभिन्न विचारधाराहरूलाई रेडियोमार्फत बाहिर ल्याउन सकिएको थियो।

यसै गरी तिहार र ल्होछार पर्वको विषयमा पनि तामाङ भाषाका रेडियो कार्यक्रमहरूले बहसमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको पाइन्छ। यसरी बहसमूलक रेडियो कार्यक्रमहरू प्रसारण भएपछि तामाङ समाजमा दशैं, तिहार र ल्होछार पर्वबारे



तस्विर ११.१: मेट्रो एफएमको छलफल कार्यक्रम *नाडसाल*मा भाग लिँदै जीवी मोक्तान (बायाँ), विश्वनाथ योञ्जन (दायाँ) र प्रस्तोता प्रतीक डेसुर तामाङ (बीचमा) (तस्विर: तिलक लामा)।

व्यापक रूपमा चर्चा परिचर्चा भएको देखिन्छ। यी चाडहरूबारे अरू खोजीनीति र चासो बढ्दै गएको पाइन्छ। विगत चार-पाँच वर्षदेखि तामाङहरूमा सांस्कृतिक जागरण ल्याउनमा ल्होछार पर्वले राम्रो स्थान ओगट्दै आएको पाइन्छ। मेट्रो एफएममा सञ्चालन भएका बहसमूलक कार्यक्रमहरू सुनिसकेपछि काभ्रेको मादनकुँडारी, धादिङको तसर्पु, काठमाडौँको सुन्दरीजल लगायतका विभिन्न ठाउँमा ल्होछार कार्यक्रम आयोजना गर्ने लहरै चलेको थियो।^१ यसै गरी हरेक वर्ष चैत पूर्णिमामा बौद्ध र स्वयम्भुमा लाग्ने 'तेमाल जात्रा'^२ मा तामाङहरूको सङ्ख्या बढ्दै जानुमा पनि तामाङ भाषाको रेडियो कार्यक्रमहरूको योगदान देखिन्छ।

^१ यो मेरो आफ्नै व्यक्तिगत अनुभव हो।

^२ हरेक वर्ष चैत्र पूर्णिमाको एकदिन अघि बौद्धमा र भोलिपल्ट स्वयम्भुमा भव्य मेला लाग्ने गर्दछ। यो मेलामा तामाङहरूको मात्र सहभागिता रहने भएकोले यसलाई 'तामाङ जात्रा' पनि भन्ने गरिन्छ। काभ्रे, रामेछाप, सिन्धुपाल्चोक, दोलखालगायत पूर्वी भेगका तामाङहरू यो मेला भर्ने काठमाडौँ आउने गर्दछन्।

दैनिक प्रसारण हुने भएकोले नाडसाल कार्यक्रमले बढी विषयहरू पनि समेटेको पाइन्छ। यो कार्यक्रमले चेलीबेटी बेचबिखन, शैक्षिक आरक्षण, २०५६ जेठ १८ को सर्वोच्च अदालतको भाषासम्बन्धी विवादास्पद फैसला^४, तामाङ समुदायभित्रका विभिन्न संस्कार (जन्म, छेवार, विवाह, घेवा-मृत्यु) मा ताम्बा (पुख्र्यौली इतिहासकार) र बोन्वो (भाँक्री) को भूमिका र महत्त्व साथै विभिन्न प्रसङ्गहरूलाई पनि छलफल र बहसको विषय बनाएको देखिन्छ। यसै गरी अन्य विषयमा रोजगारको लागि विदेशिने प्रवृत्ति, ड्राइभर पेशा, बालश्रम शोषण आदि विषयमा पनि अन्तर्संवाद कार्यक्रम चलाएको पाइन्छ।

ट्याडला डाजाड र होइस्तेर

रेडियो एचबीसीमा हरेक सोमवार ट्याडला डाजाड (हाम्रो मञ्च) र विहीवार होइस्तेर (किरण) गरी हप्तामा तामाङ भाषाका दुईओटा कार्यक्रमहरू प्रसारण भइरहेका छन्। यी दुवै कार्यक्रमले पनि समयसमयमा विभिन्न विषयमा बहस गर्दै आइरहेका छन्। विहीवारको होइस्तेर कार्यक्रममा त महिनाको एकपटक अन्तिम हप्ता विभिन्न विषयमा स्रोतव्यक्तिहरूलाई स्टुडियोमै बोलाएर बहसमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गरिएको पाइन्छ। ती दुवै कार्यक्रमका प्रस्तोता जगत दोडका अनुसार अहिलेसम्म बहसमूलक कार्यक्रममा विभिन्न समसामयिक सन्दर्भहरू, नेपाल तामाङ घेदुड र नेपाल तामाङ राष्ट्रिय महासङ्घबीचको विवाद^५, तत्कालीन सरकार र माओवादी बीचको शान्ति वार्ता प्रसङ्ग जस्ता विषयमा समेत छलफल भएको थियो।

रेडियो एचबीसीको यी दुइटो कार्यक्रममा पनि दशैं, ल्होछार, बुद्धजयन्ती, तेमाल जात्रा जस्ता पर्वहरूबारे यथेष्ट छलफल भएको पाइन्छ। कार्यक्रममा तामाङ समुदायसँग सम्बन्धित सांस्कृतिक, भाषिक, धार्मिक, साङ्गीतिक मात्र

^४ काठमाडौं महानगरपालिकाले नेपाल भाषा, धनुषा जिल्ला विकास समिति र राजविराज नगरपालिकाले मैथिली भाषालाई आफ्नो भौगोलिक क्षेत्रभित्र नेपाली भाषाको अतिरिक्त कामकाजी भाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने निर्णय गरेकोमा सर्वोच्च अदालतको मिति २०५६ जेठ १८ गतेको उत्प्रेषणको आदेशले ती निर्णयहरू बढर घोषित गरेको थियो। सर्वोच्च अदालतको भाषासम्बन्धी यो फैसलालाई सन्दर्भ सामग्री बनाएर चलाइएको रेडियो कार्यक्रमले मातृभाषी प्रेमीहरूलाई आफ्नो भाषाप्रति निकै मोह जगाएको पाइन्छ। मेट्रो एफएममा त्यो समयमा आएका सयौं पत्रहरूले यसको पुष्टि गर्दछ।

^५ नेपाल तामाङ राष्ट्रिय महासङ्घको स्थापनालाई नेपाल तामाङ घेदुडले राष्ट्रियस्तरमा एउटै जातिको दुइटा सङ्गठन हुन सबैभन्दा आपत्ति जनाउँदै आएको छ। तर महासङ्घले भने आफू कुनै एउटा वेग्लै सङ्घ नभइकन सङ्घहरूको पनि सङ्घ, महासङ्घ भएकोले घेदुड पनि सदस्यको रूपमा आउनुपर्ने दावी गर्दै आइरहेको छ।

नभएर समसामयिक राजनीतिक विषयमा छलफल गर्ने गरिएको प्रस्तोता दोड बताउँछन् । गम्भीर प्रकृतिका बहसमूलक कार्यक्रमहरू सुन्ने श्रोताहरूको सङ्ख्या भने कम रहेको उनको अनुभव छ । तामाङ भाषाका रेडियो कार्यक्रमका श्रोताहरू प्रायःजसो मनोरञ्जनमूलक कार्यक्रम सुन्न रुचाउने प्रकृतिका छन् । जगत भन्छन्- “आम श्रोताबाट बहसमूलक कार्यक्रमबारे खासै टिप्पणी आउँदैन । तर केही बौद्धिक वर्गका व्यक्तिहरूले भने कार्यक्रमको बारेमा हामीलाई आफ्नो प्रतिक्रिया दिन्छन् ।” एचबीसीको तामाङ भाषाको कार्यक्रममा २०६१ माघ १९ यता कुनै पनि खालका बहसमूलक कार्यक्रम प्रसारण भएको छैन ।

तामाङ काई

तुलनात्मक हिसाबले हेर्दा रेडियो सगरमाथा र तामाङ डाजाङको संयुक्त प्रस्तुतिको रूपमा प्रसारण हुने कार्यक्रम तामाङ काई (तामाङ आवाज) मा बहसमूलक कार्यक्रम बढी छ । हरेक हप्ताको कार्यक्रमले कुनै न कुनै तरिकाले समाजलाई सन्देश दिने हिसाबले कार्यक्रम उत्पादन गर्ने गरेको प्रस्तोता भक्त योजन बताउँछन् । उनी भन्छन्- “हामी सकेसम्म गीतसङ्गीतलाई कम प्राथमिकता दिन्छौं । तर श्रोताले चित्त दुखाउँछन् ।” पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले देवनागरी लिपिमा तयार गरेको प्राथमिक तहको पाठ्यपुस्तकबारे नेपाल तामाङ घेदुङका महासचिव सोमबहादुर घले तामाङ र पाठ्यपुस्तकका सम्पादक अमृत योजन बीचको बहसले दुवै पक्षको धारणा सार्वजनिक गर्न सघाउ पुऱ्याएको थियो । यो कार्यक्रम राम्रो छाप छोड्न सफल भएको प्रस्तोता भक्त योजनलाई लागेको छ । देवनागरी लिपिमा प्राथमिक तहसम्म तयार भइसकेको पाठ्यपुस्तकलाई नेपाल तामाङ घेदुङले लामा लिपि (सम्बोटा) मा बनाउनुपर्ने अडान राख्दै आएको छ । तर अहिले नै लामा लिपिमा पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्दा व्यावहारिक नहुने जिकिर गर्दै देवनागरी लिपिमै पाठ्यपुस्तक तयार गरिएको तर्क सम्पादकहरूको रहेको पाइन्छ ।

तामाङ भाषाका कार्यक्रममा माथि उल्लेख गरिए अलावा अरू धेरै विषयले पनि ठाउँ पाएका छन् । जस्तो थाङ्गा व्यवसाय र यसमा संलग्न व्यवसायीहरूको बारेमा पनि कार्यक्रम सञ्चालन गरेको पाइन्छ । राजधानीमा आएर बस्न, खान, पढ्न पढाउन थाङ्गा व्यवसायले तामाङ समुदायलाई राम्रो टेवा पुऱ्याएको छ । चार वर्ष अघि नाडसाल मासिकले गरेको सामान्य सर्वेक्षणले सालाखाला १ लाख तामाङहरू थाङ्गा व्यवसायमा आश्रित रहेको देखाएको थियो (डेसुर २०५८) । रेडियो कार्यक्रमले चेलीबेटी बेचबिखन, तामाङ भेषभूषा,

तामाङ प्रकाशन^६, वैदेशिक रोजगार जस्ता विषयहरूलाई पनि बहसमूलक कार्यक्रमको विषयवस्तु बनाइएको पाइन्छ ।

समेदन नसकिएका विषय

विभिन्न विषयवस्तुको छनोट र ती विषयका लागि बोलाइने स्रोतव्यक्तिमा विविधता आएको भनिए पनि अझै धेरै विषय र स्रोतव्यक्तिहरूलाई कार्यक्रम या रेडियो तरङ्गमा पुऱ्याउन सकिएको छैन । यसतर्फ रेडियो स्टेसनहरूले पनि खासै ध्यान दिएको जस्तो देखिँदैन । रेडियो सगरमाथाका स्टेसन म्यानेजर मोहन विष्ट “प्रस्तोताहरूलाई पटकैपिच्छे यो विषयमा यसरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु” भनेर कहिल्यै भन्ने नगरेको बताउँछन् ।^७ यस्तै धारणा मेट्रो एफएमका स्टेसन प्रमुख यज्ञ बडालको छ । उनी भन्छन्— “तामाङ समुदायमा राम्रा भिजेका प्रस्तोताहरू संलग्न भएकाले कार्यक्रमको लागि आवश्यक र सही स्रोतव्यक्तिहरू छनोट गर्न हामीले परामर्श दिइरहनु पर्छ भन्ने लाग्दैन ।”^८

कतिपय महत्त्वपूर्ण विषयवस्तुहरू जस्तै तामाङहरूको ‘किपट’^९ को सम्बन्धमा खासै चर्चा हुन सकिरहेको छैन । यसै गरी नेपाल एकीकरण पूर्व विभिन्न ठाउँमा तामाङ राजाहरू/शासकहरू/सम्राटहरू थिए भन्ने दावी रहँदै आएको छ ।^{१०} यस सम्बन्धमा पनि खास कुराहरू खोज्ने, छलफल गर्ने गरिएको पाइँदैन । तामाङहरू राज्यको निर्णायक तहमा अझै पनि प्रवेश गर्न सकिरहेका छैनन् । यसो हुनुमा श्री ५ रणबहादुर शाहको समयमा सैनिक विद्रोह गरेपश्चात् तामाङहरू राज्यको नजरमा अविश्वासको पात्र बनेको र यसको प्रभाव कालान्तरसम्म परेको बताइन्छ । यही कुरालाई *हिमाल द्वैमासिक*मा इतिहासकार जनकलाल शर्माले ‘ओभेलमा परेका तामाङहरू’ शीर्षकमा यसरी उल्लेख गरेका छन्—

^६ तामाङ प्रकाशन अहिले ५० वर्ष पुगेकाले तामाङ समुदाय यतिखेर (२०६२ सालमा) प्रकाशनको स्वर्णजयन्ती मनाइरहेका छन् । २०१३ सालमा प्रकाशित बुद्धिमान मोक्तानको *जिक्तेन तामछ्योई हामा* नामक पुस्तकलाई तामाङ भाषाको प्रथम आधिकारिक प्रकाशन मानिन्छ । अहिलेसम्म २६० भन्दा बढी तामाङ पुस्तक प्रकाशन भइसकेका छन् (अमृत योजन तामाङ २०६१) ।

^७ मोहन विष्टसँगको कुराकानी ।

^८ यज्ञ बडालसँगको कुराकानी ।

^९ *नेपाली बृहत् शब्दकोश* (पराजुली २०५२ [२०४०]: २३८) अनुसार किपट भन्नाले जसको नाममा लेखिएको छ, उसैका सन्तान दरसन्तानले भोगचलन गर्नुपर्ने जग्गा लाई बुझाउँछ ।

^{१०} नेपाल एकीकरणअगाडि नुवाकोट ककनीमा ‘रुम्बा’ राजा, काभ्रे तेमालमा ‘दोड’ राजा, रामेछाप दोरम्बामा ‘घिसिङ’ राजा, सिन्धुपाल्चोक हिस्साङगुमा ‘योञ्जन’ राजा, धादिङ सेमजोडमा ‘वाईवा’ राजा, रसुवा गोल्लोडमा ‘तामाङ’ राजा रहेको मौखिक इतिहास तामाङ समाजमा पाइन्छ (लामा २०६१) ।

... सेनामा भर्ती भएका तामाङहरूले सैनिक विद्रोह गरेको इतिहास पाइयो । त्यो पनि एकपटक होइन, दुई दुई पटक । त्यसै हुनाले त्यस पल्टनका सबै सेना खारेजीमा त परेनन् तर उनीहरूले हातहतियार बोक्न नपाउने भए । उनीहरूमा बाटो खन्ने, भारी बोक्ने र पाल टाँग्ने जिम्मा आयो । प्रत्येक जनरलका घरमा दाउरा पुऱ्याउने काम पनि आयो उनीहरूकै थाप्लामा । परशुराम तामाङले भनेजस्तै (२०५० को हिमालमा प्रकाशित “ओभेलमा परेका तामाङहरू” लेखमा उल्लेख गरेजस्तै) राणाकालमा डोलेको काम पनि तामाङकै जिम्मा थियो । राणाकालमा मात्र होइन वि.सं. २०२२ सालसम्म पनि मन्त्रीका घरमा दाउरा बोकेर पुऱ्याउनु पथ्यो पीपा गोश्वाराका तामाङहरूले (२०५२: ४) ।

यसै सन्दर्भमा शर्माले थपेका छन्—

सेनामा अवहेलित भए पनि राणाका दरवारमा छाते, हुक्के, वैठके, सुसारे प्रायः तामाङ नै हुन्थे । भीम शमशेरले त आफ्नी मन परेकी भित्रेनीका दाजुभाइ केही तामाङ परिवारलाई जनै दिएर छेत्री नै बनाइदिए । डोलेले पनि बिन्ती चढाउन चुकेन जनै बकस पाउने कुरामा । काँधमा जनै पाए पनि छेत्री भनेर लेख्न पाएनन् पछिल्लो हुलमा पर्ने डोलेका सन्ततिहरूले । तसर्थ तामाङहरू ओभेलमा पर्ने एउटा कारण चाहिँ उनीहरूले दुईदुई पटक विद्रोह गरेर उस बेलाका शासकहरूबाट कमाएको अविश्वास पनि हो (२०५२: ४-५) ।

माथि शर्माले उल्लेख गरेको सन्दर्भलाई जोडेर धेरै खालका कार्यक्रमहरू चलाउन सकिन्छ । र, यी विषयमा केही पकड भएका स्रोतव्यक्ति पनि उपलब्ध हुन सक्छन् । परशुराम तामाङ, सीताराम तामाङ लगायतका व्यक्तिहरू यस्ता बहसका लागि योग्य हुन सक्छन् । विषय र स्रोतव्यक्तिको उपलब्धता हुँदाहुँदै पनि रेडियो कार्यक्रममा यी विषयमा बहस चलाउन सकिन्छ भन्नेतिर प्रस्तोता/सञ्चालकहरूको ध्यान गएको पाइँदैन ।

जनशक्ति

तामाङ भाषामा रेडियो कार्यक्रमहरू सुरु भएपछि तामाङ सञ्चारकर्मीको पनि वृद्धि भएको छ । स्वयंसेवककै रूपमा काम गर्नु परे पनि रेडियो उद्घोषणप्रतिको आकर्षण बढ्दो देखिन्छ । अहिले ११ ओटा रेडियो स्टेसनमा ४० जना रेडियोकर्मीहरू संलग्न छन्, जसमध्ये १७ जना महिला छन् ।

तालिका ११.५ मा उल्लेख भएको स्थितिलाई हेर्दा एफएम रेडियोको विकाससँगै तामाङ रेडियोकर्मीहरूको पनि सङ्ख्या बढ्दै गएको छ । यो क्रम उपत्यकामा मात्र सीमित नरहेर उपत्यकाबाहिर पनि फैलिएको छ । यसबाहेक पुरुष रेडियोकर्मीसँगै महिलाको उपस्थिति पनि उल्लेख्य देखिएको छ ।

तालिका ११.५: उपत्यकाबाहिर तामाङ भाषाका कार्यक्रम प्रस्तोताहरू

क्र.सं.	प्रस्तोताको नाम	रेडियो स्टेसन	सङ्ख्या
१.	सन्तलाल घिसिङ	सिनर्जी एफएम, भरतपुर, चितवन	१
२.	धनमाया लुङवा तामाङ	कालिका एफएम, भरतपुर, चितवन	१
३.	मेम्बर लो तामाङ, पूर्णमा गोले	मनकामना एफएम, हेटौडा, मकवानपुर	२
४.	डीमा पाख्रिन, पासाङ बमजन र पी.टी. लोप्चन	सोलु एफएम, सोलुखुम्बु	३
५.	सुजिन्द्र गोले, शुभराज गोले, लक्ष्मी स्याङ्तान, सुनिता स्याङ्तान	रेडियो पालुङ, पालुङ, मकवानपुर	४
६.	शीला घिसिङ, लवाङ योजन, सुमन मोक्तान, दिलकुमार लोप्चन, शान्ति स्याङ्बो	हिमचुली एफएम, पोखरा	५
जम्मा सङ्ख्या			१६

स्रोत: तामाङ (२०६१: ६) ।

शैक्षिक योग्यता, तालिम र वृत्ति विकास

रेडियो कार्यक्रम सञ्चालन गर्न रेडियो (प्रसारण र प्रविधि दुवै) र रेडियो कार्यक्रमका सम्बन्धमा सामान्य पूर्व ज्ञान हुनु राम्रो मानिन्छ। तर तामाङ कार्यक्रमका प्रस्तोताहरूको पृष्ठभूमि हेर्दा अधिकांश प्रस्तोता रेडियो कार्यक्रमबारे खास जानकारी प्राप्त नगरिकनै यो क्षेत्रमा प्रवेश गरेका देखिन्छन्। उनीहरूको अध्ययनको विषय पनि फरक पाइन्छ। अर्कोतिर, स्टेसनहरूले प्रस्तोताको क्षमता बढाउन तालिमको व्यवस्था गरेको पनि पाइँदैन। प्रस्तोताहरू आफैले काम गर्दै र सिक्दै आफ्नो क्षमता बढाउनु पर्ने अवस्था विद्यमान छ। अझ कतिपय स्टेसनले त कार्यक्रम प्रस्तोताका लागि न्यूनतम क्षमता र योग्यतासमेत तोक्ने गरेको पाइँदैन। उपत्यकाका विभिन्न एफएम रेडियोमा कार्यरत २४ जना कार्यक्रम प्रस्तोताहरूको व्यक्तिगत विवरण अध्ययन गर्दा उनीहरूको पृष्ठभूमिवारे थाहा पाउन सकिन्छ।

तालिका ११.६ मा उल्लेख भएका तामाङ भाषामा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नेहरूको उमेरलाई ध्यान दिने हो भने रेडियो नेपालमा कार्यरत ध्यानबहादुर मोक्तान (४२ वर्ष) बाहेक अहिले तामाङ रेडियो कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने सबै प्रस्तोताहरू १९ देखि ३२ वर्ष उमेरका छन्। यो युवा उमेर आय आर्जनमा लगाएर भविष्यका लागि समेत जोहो गर्न उपयोग गर्नुपर्ने उमेर हो। यस्तो अवस्थामा पनि जाति, भाषा, संस्कृतिको लागि स्वयंसेवकको रूपमा खट्नु पक्कै पनि अफचारो छ।

एसएलसीदेखि स्नातकोत्तरसम्मको शैक्षिक योग्यता भएका व्यक्तिहरू तामाङ भाषाका रेडियो कार्यक्रम उत्पादन/प्रसारणमा संलग्न छन्। पत्रकारितालाई नै आफ्नो अध्ययनको मूल विषय बनाएर कार्यक्रम सञ्चालन गर्नेहरू भने जम्मा तीन जना मात्र छन्। व्यवस्थापनमा अध्ययन गरेका व्यक्तिहरू आठ जना छन्। पूर्व अनुभवको कुरा गर्नु पर्दा सबै प्रस्तोता रेडियोका लागि नयाँ अनुहार हुन्।

तालिका ११.६: उपत्यकाका रेडियोमा तामाङ भाषाका कार्यक्रम प्रस्तोताको विवरण

क्र.सं	प्रस्तोताको नाम	उमेर	रेडियो स्टेसन	शैक्षिक योग्यता		तालिम	अन्य पेसा
				तह	सङ्काय		
१.	ध्यानबहादुर मोक्तान	४२	रेडियो नेपाल	स्नातकोत्तर	बुद्धदर्शन	-	-
२.	इन्दिरा थिङ*	३२	मेट्रो एफएम	प्रमाणपत्र	मानविकी	आधारभूत रेडियो तालिम	-
३.	पासाङ डोल्मो लामा	२०	"	स्नातक	व्यवस्थापन	-	-
४.	सूर्य मोक्तान**	२५	भक्तपुर एफएम	प्रमाणपत्र	शिक्षा	आधारभूत रेडियो तालिम	थाङ्गा लेखन
५.	तेजबहादुर डेसुर	२१	"	"	व्यवस्थापन	आधारभूत रेडियो तालिम	साइबर सेवा
६.	सङ्गम लामा	२५	"	प्रमाणपत्र	पत्रकारिता	-	थाङ्गा लेखन
७.	मोहन दोङ	२६	"	एसएलसी	-	-	"
८.	रोनी ड्याङ्जो	"	"	"	-	आधारभूत रेडियो तालिम	"
९.	सोनिया लामा	२४	"	स्नातक	व्यवस्थापन	-	कलाकार
१०.	रश्मी तामाङ	२१	"	प्रमाणपत्र	मानविकी	-	शिक्षण
११.	नरेश वाइबा***	-	"	-	-	-	-
१२.	श्याम डेसुर	२४	पर्यावरण चक्र एफएम	स्नातक	व्यवस्थापन	आधारभूत रेडियो तालिम	-
१३.	अनिता बमजन	१९	"	१०+२	व्यवस्थापन	आधारभूत रेडियो तालिम	-
१४.	पुष्पा तामाङ	१९	"	१०+२	व्यवस्थापन	आधारभूत रेडियो तालिम	-
१५.	भक्तवीर योजन	२५	रेडियो सगरमाथा	स्नातक	मानविकी	आधारभूत रेडियो तालिम	छापा पत्रकारिता
१६.	सञ्चु ब्लोन	२४	"	स्नातक	मानविकी	आधारभूत रेडियो तालिम	-
१७.	आरके तामाङ	२६	"	स्नातक	मानविकी	-	-
१८.	म्हासाङ ड्याङ्जो	२५	"	एसएलसी	-	-	थाङ्गा लेखन
१९.	अर्जुन ग्लान	२३	"	प्रमाणपत्र	मानविकी	आधारभूत रेडियो तालिम	पत्रकारिता
२०.	बुद्ध योजन	२५	"	प्रमाणपत्र	मानविकी	आधारभूत रेडियो तालिम	थाङ्गा लेखन
२१.	जगत दोङ	२६	रेडियो एचवीसी	स्नातक (अध्ययनरत)	पत्रकारिता	आधारभूत रेडियो तालिम	-
२२.	कुमार मोक्तान	२६	"	स्नातक (अध्ययनरत)	व्यवस्थापन	आधारभूत रेडियो तालिम	-
२३.	मायालु डेसुर	२३	"	स्नातक (अध्ययनरत)	व्यवस्थापन	आधारभूत रेडियो तालिम	-
२४.	दिपेन्द्र दोङ	२६	इमेज एफएम	स्नातक	मानविकी	-	पत्रकारिता

स्रोत: सम्बन्धित कार्यक्रम प्रस्तोताहरूसँगको कुराकानी (२०६२ साउन) ।

* यिनी रेडियो नेपालका स्थायी कर्मचारी हुन् । मेट्रो एफएममा उनको संलग्नता स्वयंसेवी हो ।

** मोक्तानको सहभागिता मेट्रो एफएममा पनि छ ।

*** विवरण उपलब्ध हुन सकेन ।

यद्यपि आधारभूत रेडियो तालिम लिएर आएकाहरूको भने बाहुल्य छ । राजधानीमा हिजोआज दिइने आधारभूत रेडियो तालिममा रेडियो पत्रकारिताभन्दा पनि रेडियो उद्घोषणको पक्ष बढी हावी भएको देखिन्छ । तसर्थ रेडियो तालिम भनिए पनि कार्यक्रम उत्पादनबारेको ज्ञान भने प्रशिक्षार्थीहरूले खासै आर्जन गर्न पाएका हुँदैनन् । रेडियोबाहेक जीविकोपार्जनका लागि केही अन्य पेशामा पनि लागेको देखिन्छ । त्यसरी संलग्न जनशक्तिलाई हेर्ने हो भने प्रायः थाङ्गा व्यवसायमा संलग्न रहेका देखिन्छन् । जीविकोपार्जन र मिडियाको मोह सँगसँगै गए पनि यी परस्पर असम्बन्धित कार्यले एकअर्काको लागि त्यति धेरै सहयोग पुऱ्याउने देखिँदैन ।

उपत्यकाका तामाङ रेडियोकर्मीहरूमा सबैभन्दा धेरै भक्तपुर एफएममा आठ जना, रेडियो सगरमाथामा छ जना, मेट्रो एफएममा तीन जना र देशकै एकमात्र ठूलो रेडियो-रेडियो नेपालमा दुई जना मात्र छन् । व्यापारिक एफएमको तुलनामा आफूलाई सामुदायिक र सार्वजनिक प्रसारण संस्था भएको दावी गर्ने रेडियोमा यो सङ्ख्या कम देखिनु अनौठो हो (हेर्नुहोस् तालिका ११.६) । खास गरी तिनले अख्तियार गरेको समावेशी र बहुलवादको नीतिलाई आधार मान्दा यो कुरामा उम्दो बहस हुनु आवश्यक छ ।

श्रोताको मूल्याङ्कनमा रेडियो कार्यक्रम

विभिन्न रेडियो स्टेसनमा प्रसारण भइरहेका तामाङ भाषाका रेडियो कार्यक्रमबारे केही श्रोताहरूको धारणा बुझ्नका लागि व्यक्तिगत कुराकानी गरिएको थियो । अहिले तामाङ समाजलाई विभिन्न सूचना र जानकारीहरूद्वारा सुसूचित गर्ने काममा रेडियोमा सञ्चालित बहसमूलक कार्यक्रमहरूको ठूलो योगदान रहेको तथ्यलाई गीतकार तथा थाङ्गा कलाकार मानबहादुर दोड स्वीकार्छन् ।

दोड २०५६/५७ सालमा मेट्रो एफएमको *नाडसाल* कार्यक्रममा प्रस्तुत गरिएको दशैंसम्बन्धी बहस आफूलाई अहिलेसम्मको चित्तबुझ्दो कार्यक्रम लागेको बताउँछन् । कार्यक्रम प्रस्तोताको सरल प्रश्न र स्रोतव्यक्तिहरू (बुद्धिजीवी डा. गणेश योञ्जन, पूर्व सांसद कमानसिंह लामा, तामाङ घेदुङका महासचिव सोमबहादुर घले, गायक/कलाकारहरू चन्द्रकुमार मोक्तान, मानबहादुर दोड र तीर्थ मोक्तान, तथा विद्यार्थीहरू महेश मोक्तान र सलिना दोड) को गम्भीर उत्तर नै सो कार्यक्रमको विशेषता रहेको उनको टिप्पणी छ । तैपनि उनलाई लागेको छ— “रेडियो कार्यक्रमहरूले गर्न सक्ने जति गरेनन् । त्यसै त बहसमूलक कार्यक्रम कम छन्, भएका कार्यक्रमहरू पनि फितलो देखिन्छन् । गहन ढङ्गले सञ्चालन गरिएका अन्तर्क्रियात्मक कार्यक्रमहरूले समाजमा छिटो सन्देश प्रवाह

र शिक्षा प्रदान गर्न सक्छन् । एक आपसमा विचार र तर्कहरू माभामाभ हुँदा कुनै विषयको निष्कर्षमा पुग्न र धारणा बनाउन मद्दत पुऱ्याउन सक्छ ।”^{११}

नाडसाल रेडियो श्रोता क्लब (मेट्रो एफएम) मादनकुँडारी काभ्रेका अध्यक्ष उजाड रक्तिमका अनुसार सुरुसुरुका तामाड रेडियो कार्यक्रमहरूले तामाड समाजलाई भक्भक्काउने खालको प्रस्तुति पक्कै ल्याएका हुन् । अहिले भने विभिन्न रेडियोमा कार्यक्रमको सङ्ख्या थपियो तर कार्यक्रमको स्तर थपिएन । उनी थप्छन्— “प्रस्तोताले आफ्नो स्तर (जबरजस्ती स्थापित हुने प्रवृत्ति) लाई मात्र ध्यान दिए । तर कार्यक्रमको स्तरलाई दिएनन् ।” रेडियोमा आफ्नो नाम भनेको सुन्ने रहर सामान्यतया आम श्रोताको चरित्र नै हो । यस्ता कार्यक्रमहरू प्रसारण गर्दा कार्यक्रमको स्तर कस्तो हुन्छ र बनाउनुपर्छ भन्ने बारेमा प्रस्तोताहरू आफै सजग रहनुपर्छ । तामाड भाषाका कार्यक्रमहरूका बौद्धिक र विश्लेषक श्रोता कम छन् भन्ने कुरालाई अस्वीकार गर्दै रक्तिम भन्छन्— “श्रोता कस्तो बनाउने भन्ने कुरा कार्यक्रम प्रस्तोताहरूकै हातमा हुन्छ । आफै हल्काफुल्का कार्यक्रम प्रसारण गरिरहने, बौद्धिक कार्यक्रम उत्पादनमा ध्यान नदिने, अनि बौद्धिक श्रोताको पनि अपेक्षा गर्ने ? स्तरीय कार्यक्रम नभएपछि बौद्धिक श्रोताले कार्यक्रम सुनेर समय किन खेर फाल्ने ?”^{१२}

२०६० सालमा वर्षभरि उत्कृष्ट पत्र सम्प्रेषण गरेबापत रेडियो कार्यक्रमका उत्कृष्ट श्रोताको रूपमा मेट्रो एफएमको नाडसाल कार्यक्रमबाट पुरस्कृत भएका काभ्रे कोशिदेखाका विष्णुलाल लामा भन्छन्— “बहसमूलक रेडियो कार्यक्रमले समाजलाई राम्रो कुराको सन्देश दिन सजिलो हुन्छ । यसकारण यसको महत्त्व छुट्टै छ ।” तर तामाड रेडियो कार्यक्रमका प्रस्तोताहरूले यस्तो प्रकृतिको कार्यक्रम नियमित सञ्चालन गर्ने तत्परता नदेखाएको उनको गुनासो छ । २०५६ सालमा मेट्रो एफएममा दशैं र ल्होछार पर्वबारे बहसमूलक कार्यक्रम प्रस्तुत गरेर राम्रो प्रयासको थालनी गरेको उनको मूल्याङ्कन छ । त्यसै बेलादेखि दशैं र ल्होछारको चर्चाले व्यापकता पाएको उनलाई लागेको थियो । उनी भन्छन्— “अहिले आएर हाम्रा प्रस्तोताहरूले यस्तो कार्यक्रमको महत्त्व र आवश्यकताबारे खासै महसुस गर्न नसकेको देख्दा अचम्म लाग्छ ।”^{१३}

दोड, रक्तिम र लामाको भन्दा फरक विचार राख्ने नेपाल तामाड मिडिया श्रोता क्लब, भक्तपुरका सचिव केशर मोक्तान बहसमूलक कार्यक्रमका विषयवस्तु

^{११} मानबहादुर दोडसँगको व्यक्तिगत कुराकानी ।

^{१२} उजाड रक्तिमसँगको व्यक्तिगत कुराकानी ।

^{१३} विष्णुलाल लामासँगको व्यक्तिगत कुराकानी ।

र स्रोतव्यक्ति धेरैजसो सहर केन्द्रित भएको ठान्छन् । उनी भन्छन्— “गाउँमा शिक्षा र रोजगारको अवस्था कस्तो छ, संस्कृति-संस्कारहरू कस्ता छन् भन्ने बारेमा गाउँकै बासिन्दाहरूको आवाज रेडियोमा जान सकिरहेका छैनन् । तामाङ इतिहासबारे, तामाङ भाषा र संस्कृतिबारे जान्ने बूढापाकाहरूलाई समेटेर उनीहरूसँग भएका ज्ञानका कुराहरू प्रचारप्रसार गराउन पाए धेरै राम्रो हुने थियो ।”^{१४} तामाङ रेडियो कार्यक्रमहरूमा स्रोतव्यक्तिको रूपमा पटक-पटक सहभागी भइसकेका समाजसेवी डा. गणेश योजनको सुझाव छ— “दैनिक कार्यक्रम हुनेले हप्तामा एकपटक र साप्ताहिक कार्यक्रम हुनेले महिनामा एकपटक हाम्रा समाजभित्रका विविध पक्षलाई लिएर गजबको बहसमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्छ ।”^{१५}

रेडियो कार्यक्रमले पुऱ्याएको योगदान

‘तामाङ’ भनेर चिनिँदा सानो जात, तल्लो स्तरको जात वा पिछडिएको जात भन्ने ठानेर अझै पनि आफूलाई ‘तामाङ’ भनेर चिनाउन नचाहने, हिचकिचाउने तामाङहरू प्रशस्तै छन् । आफैलाई पिछडिएको ठान्ने मानसिकताले आज पनि तामाङहरू अपेक्षाअनुरूप अगाडि बढ्न सकिरहेका छैनन् । आफूभित्रको हिनताबोध प्रगतिका लागि अवरोध बनिरहेको अवस्था छ । यद्यपि आफूलाई ‘तामाङ’ भनिनुमा कुनै हिनताबोध नगर्ने वरु गर्व गर्ने जमात पनि विस्तारैविस्तारै देखिन थालेका छन् । आफ्नो जात नै ‘लामा’ लेख्नेहरू आज ‘तामाङ’ लेख्न थालेका छन् । तामाङ जातीय पहिचानबारे सामूहिक रूपमा खुल्ला छलफल गर्न थालेका छन् । यसरी तामाङहरूको आफैलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन ल्याउने काममा रेडियो कार्यक्रमको पनि भूमिका छ । रेडियो कार्यक्रमको यो सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण योगदान हो ।

रेडियोमा बहसमूलक कार्यक्रम सञ्चालन भएपछि तामाङ समुदायमा आफ्नो जाति, भाषा, संस्कृतिलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन आएको छ । भाषाको सम्बन्धमा चलाइएका बहसमूलक कार्यक्रमले गर्दा आफ्नो मातृभाषामै कुरा गर्ने बानीको विकास भएको छ । अहिले आफ्नो मातृभाषा जान्ने तामाङहरू आफ्नो कलेज, विद्यालय, कार्यालय, बाटोघाटो जस्ता सार्वजनिक ठाउँमा तामाङ भाषामै कुरा गरिरहेको देख्न सकिन्छ । रेडियो कार्यक्रमहरूले तामाङ भाषामा बोल्न मात्र होइन, लेख्ने अभ्यासमा पनि प्रोत्साहन गरेको छ । देवनागरी लिपिमै भए

^{१४} केशर मोक्तानसँगको व्यक्तिगत कुराकानी ।

^{१५} गणेश योजनसँगको व्यक्तिगत कुराकानी

पनि तामाङ भाषामा कलम चलाउने प्रेरित गरेको छ । तामाङ भाषामा मनका कुराहरू लेखी अभिव्यक्त गर्ने राम्रो मञ्च बनेका छन् रेडियो कार्यक्रमहरू । एउटा के कुरा पक्का हो भने, रेडियो कार्यक्रमहरू यति धेरै प्रसारण नभइदिएका भए तामाङ भाषामा लेख्ने अभ्यासको गति नै आउने थिएन । यतिखेर मातृभाषामै कलम चलाउने नव युवाहरूको बीचमा प्रतिस्पर्धा नै चलेको छ । २०५६ सालदेखि यता उल्लेख्य तामाङ भाषाका कविताहरू प्रकाशन भइसकेका छन् । यसरी तामाङ वाङ्मय धनी बन्न पुगेको छ । भाषिक अतिक्रमण बढिरहेको अवस्थामा रेडियोमा प्रसारण भएको बहसमूलक कार्यक्रमको यो योगदान प्रशंसनीय छ ।

एफएम रेडियोहरूमा तामाङ भाषाको कार्यक्रम प्रसारण हुन थालेपछि यसले राम्रो असर पारेको क्षेत्र तामाङ भाषाका गीतसङ्गीत पनि हो । यति खेर तामाङ गीतसङ्गीतको हलककै विकास भएको छ ।^{१९} विभिन्न उद्देश्यले राजधानी पस्ने युवा पुस्तालाई एक अर्काबीच परिचय गराउने, घनिष्टता बढाउने, आ-आफ्ना अनुभव आदानप्रदान गर्ने, अनि नियमित जमघटको लागि मञ्च स्थापना गर्न हौस्याउने गजबको साधन पनि भएका छन् रेडियो कार्यक्रमहरू ।^{१९} हिजोआज चाहे धादिङको होस्, या रामेछाप, दोलखा होस् या काभ्रे, सर्लाही होस् या सिन्धुली, जहाँसुकैका तामाङहरू पनि आफूलाई नजिकको ठान्न थालेका छन् । रेडियो कार्यक्रमकै कारणले गर्दा सञ्चारसँग सम्बद्ध विभिन्न संस्थाहरू

^{१९} अहिले (२०६२ असोज) सम्म १ सय ५० को हाराहारीमा तामाङ गीत एल्बम बजारमा आइसकेका छन् । यो सङ्ख्या २०५४/५५ तिर जम्मा २० ओटा जति थियो । रेडियो कार्यक्रममाफत नयाँ तामाङ भाषाका गीत सुन्नेवित्तिकै बजारमा एल्बम खोज्न पुगिहाल्ने गरेको राज क्यासेट सेन्टर, लगनखेलका राजु महर्जन बताउँछन् । उनी थप्छन्- “एफएम रेडियोले गर्दा तामाङ भाषाको गीत एल्बम विक्रीमा राम्रो मद्दत पुगेको छ ।” यसरी तामाङ भाषाका गीतसङ्गीतमा भएको विकासले तामाङ भाषा र संस्कृतिको प्रचारप्रसारमा त महत्त्वपूर्ण सघाउ पुऱ्याएको छ नै, जागरणमूलक गीतहरू पनि प्रशस्तै भएकाले तामाङ समुदायलाई चेतना जगाउनसमेत मद्दत पुऱ्याएको छ । यसले गर्दा कलाकार, सङ्गीतकारदेखि विभिन्न कम्पनीहरूलाई व्यावसायिक हिसाबले प्रत्यक्ष टेवा पुगेको देखिन्छ ।

^{१९} तामाङ युवाहरू मिलेर काठमाडौँमा चार वर्षअघि ‘तामाङ डाजाङ’ नामक साहित्यिक संस्था खोलिएसकेका छन् । यो संस्थाले हरेक महिनाको अन्तिम शनिवार तामाङ भाषामै कविता, गजल, मुक्तक वाचनको कार्यक्रम नेपाल ल क्याम्पसमा आयोजना गर्दै आइरहेको छ । कार्यक्रममा कम्तीमा २० देखि ७० जनासम्मले आ-आफ्ना रचना प्रस्तुत गर्दछन् । भाषा, साहित्य र पत्रकारिता क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याएका व्यक्तित्वहरूलाई डाजाङले सम्मान पनि गर्दै आइरहेको छ । यसै गरी तामाङ डाजाङले हालसम्म एक्लेले पाँचओटा र संयुक्त रूपमा नौओटा पुस्तक र *तामाङ डाजाङ* नामक मासिक पत्रिका २० अङ्कसम्म प्रकाशन गरिसकेको छ । यसबाहेक अहिले तामाङ डाजाङले रेडियो सगरमाथामा साप्ताहिक रेडियो कार्यक्रम *तामाङ काई* पनि प्रस्तुत गर्दै आइरहेको छ ।

पनि खुल्न थालेका छन्।^{१८} अझ रेडियो कार्यक्रमहरूको कारणले सबै ठाउँका तामाङहरूलाई भावनात्मक हिसाबले समेत नजिक्याएको छ।

तामाङ भाषाको रेडियो कार्यक्रमहरू प्रसारण हुन थालेपछि सीमित मात्र भए पनि सञ्चारमा तामाङहरूको पहुँचमा वृद्धि भएको छ। आफ्ना समुदायका कुराहरू सञ्चारमा पुगेको छ। *ह्याडला डाजाङ* कार्यक्रमको चौथो वार्षिकोत्सव अवसरमा २०६२ असार २३ गते आयोजना गरिएको सांस्कृतिक कार्यक्रममा सीटै नपुग्ने गरी (१३ सयभन्दा बढी) दर्शकको उपस्थिति रहेको थियो। तामाङ भाषाका रेडियो कार्यक्रमबाहेक अन्य कुनै पनि मिडियामा सूचना नदिँदा पनि नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको प्रेक्षालयमा तामाङ भाषाका कार्यक्रमप्रेमी श्रोताहरू सहभागी भएका थिए। यसबाट तामाङ कार्यक्रममा सूचना सम्प्रेषणको प्रभावकारिताबारे बुझ्न सकिन्छ।

रेडियोले शिक्षित र अशिक्षित बीचको दूरीलाई घटाइदिएको छ। पढ्न लेख्न जान्नेहरूले मात्र नयाँनयाँ कुरा जान्ने र थाहा पाउने अवस्थाको पनि एक हिसाबले अन्त भएको छ। आफ्नै मातृभाषामा धेरै कुराहरू थाहा पाउन सक्ने अवस्थाको विकास भएको छ। यसरी एफएम रेडियोमा सञ्चालन भइरहेका तामाङ भाषाका रेडियो कार्यक्रमहरूले तामाङ समाजमा एउटा तरङ्ग पैदा गरेको छ, भन्न सकिन्छ। समग्रमा रेडियो कार्यक्रमले पुऱ्याएका योगदानहरूलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ—

- आफ्नो भाषा, साहित्य, संस्कृति, भेषभूषा जस्ता जातीय पहिचानप्रति गर्व गर्ने भावनाको विकास।
- जातीय हिनताबोधलाई चिर्न सहयोग।
- भाषा, साहित्य र गीतसङ्गीतको विकासमा प्रशस्त टेवा।
- नयाँ पुस्ताको जातीय पहिचानप्रति आकर्षण।
- तामाङ सञ्चार समूह, तामाङ डाजाङ र नेपाल तामाङ मिडिया श्रोता क्लब जस्ता संस्थाको जन्म/स्थापना।

^{१८} २०६१ सालमा विभिन्न मिडियामा आबद्ध तामाङ सञ्चारकर्मीहरूको साझा संस्था तामाङ सञ्चार समूहको स्थापना भएको छ। २५ जना केन्द्रीय सदस्यमा १४ जना त तामाङ भाषाको रेडियो कार्यक्रम प्रस्तोताहरू मात्रै रहेका छन्। यसै गरी काठमाडौँ उपत्यकामा प्रसारण हुने सबै तामाङ भाषाको रेडियो कार्यक्रमलाई सहयोग पुऱ्याउने, कार्यक्रमका विषयवस्तुबारे छलफल चलाउने, समीक्षा गर्ने, उत्कृष्ट कार्यक्रम र प्रस्तोताहरूलाई पुरस्कृत गर्ने उद्देश्यले २०६१ पुसमा विभिन्न ५ जिल्ला (भक्तपुर, काभ्रे, सिन्धुपाल्चोक, रामेछाप, दोलखा) का श्रोताहरूले 'नेपाल तामाङ मिडिया श्रोता क्लब' को स्थापना गरेका छन्। रेडियो कार्यक्रमले गर्दा यसरी विभिन्न जिल्लाका श्रोताहरूलाई एकै ठाउँमा बस्ने स्थितिको सिर्जना गराइदिएको छ।

- तामाङ पत्रपत्रिका प्रकाशनमा टेवा ।
- आफ्ना समुदायका मान्छेहरू चिन्ने र घुलमिल हुने वातावरणको सिर्जना ।
- समुदायका गतिविधि र अन्य विभिन्न जानकारीहरूबाट सुसूचित हुने मौका ।
- नव प्रतिभालाई प्रतिभा प्रस्फुटन गर्ने मञ्च र अवसर ।

कार्यक्रम सञ्चालनका समस्याहरू

तामाङ भाषाका रेडियो कार्यक्रममा बहसमूलक कार्यक्रम चलाउन विषयवस्तुको अभाव छैन । तर छानिएको विषयवस्तुमा गहिरो ज्ञान भएको स्रोतव्यक्तिहरूको अभाव हुने गरेको गुनासो रेडियो प्रस्तोताहरूको पाइन्छ । सामुदायिक रेडियो सोलु एफएमका सञ्चालक समितिका सदस्य एवं *इयाल्ला नाम्सा* कार्यक्रमका प्रस्तोता डिमा पाख्रिन स्रोतव्यक्तिको अभावले गर्दा भनेको जस्तो हिसाबले बहसमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न नसकेको बताउँछन् । उनी भन्छन्— “स्थानीय स्तरमा सबै विषयमा ज्ञान भएको स्रोतव्यक्ति भेटिन्न । काठमाडौँ आएको बखतमा यतै रेकर्ड गरेर लैजानुपर्ने बाध्यता छ ।”^{१९}

सम्बन्धित विषयवस्तुबारे थाहा भएको स्रोतव्यक्ति भेटिए पनि कति त तामाङ भाषा नै नजान्ने पनि छन् । त्यसले गर्दा भाषाको कार्यक्रममा यस्ता स्रोतव्यक्तिहरूलाई समावेश गरिहाल्न अलि हिचकिचाउने गरेका छन् रेडियो प्रस्तोताहरू । कार्यक्रमको लागि समय दिएर पनि नआइदिने गरेको अनुभव *तामाङ काई* कार्यक्रम प्रस्तोता भक्तवीर योञ्जनको रहेको छ । समय दिएर पनि नआउने कारण भाषा बोल्न नजान्नाले पनि भएको उनी थप्छन् । योञ्जन भन्छन्— “कतिपय अवस्थामा भाषा प्रधान होइन, विषयवस्तु प्रधान हुन्छ भन्ने मान्यता राखेर नेपाली भाषामै कार्यक्रम चलाउँदा श्रोताहरूको खप्की खानु परेको मेरो अनुभव छ । तामाङ भाषाको कार्यक्रममा नेपाली भाषा किन ? भन्ने श्रोताको मत पाइन्छ । तैपनि अधिकांश श्रोताले नेपाली भाषा बुझ्ने भएकाले विषयवस्तुसम्बन्धी जानकारी दिन नेपाली भाषालाई माध्यम बनाउँदा खासै फरक नहुने धारणा पनि कतिपय श्रोताहरूको रहेको छ ।”^{२०}

कार्यक्रम *नाइसालकी* प्रस्तोता इन्दिरा थिङ पनि भाषाकै कारणले गर्दा चाहेजस्तो स्रोतव्यक्ति भेट्न नसकेको बताउँछिन् । तामाङ भाषाको कार्यक्रम भएकाले नेपाली भाषामा चलाइहाल्न मन नलाग्ने र कहिलेकाहीं त गजबको

^{१९} डिमा पाख्रिनसँगको व्यक्तिगत कुराकानी ।

^{२०} भक्तवीर योञ्जनसँगको व्यक्तिगत कुराकानी ।

विषयवस्तु छानिए पनि भाषाका कारणले कतिपय अवस्थामा कार्यक्रम नै फितलो हुने गरेको उनको अनुभव छ। “वैदेशिक रोजगारका लागि तामाङहरू विदेशिने क्रम कस्तो छ ? भन्ने विषयमा कार्यक्रम चलाउँदा राम्रो तामाङ भाषा बोल्न जान्ने म्यानपावर कम्पनीका प्रोप्राइटर मैले पाइँनँ” उनले बताइन्।^{२१} प्रस्तोताहरूको व्यक्तिगत सोच, लगानी र पहलकदमीमा मात्र तामाङ भाषाको रेडियो कार्यक्रम प्रसारण हुने गरेको पाइन्छ। प्रस्तोताहरूको र कार्यक्रमको गुणस्तर बढाउनु पर्छ, कार्यक्रमहरू प्रभावकारी रूपमा उत्पादन गरी प्रसारण गरिनुपर्छ भन्ने विषयमा कुनै पनि सामाजिक सङ्घसंस्थाले पहल गरेको पाइँदैन। नेपाल तामाङ घेदुङले सञ्चालन गरेको मेट्रो एफएमको *नाइसाल* कार्यक्रममा समेत संस्थागत भूमिका देखिँदैन। घेदुङले वर्तमानमा तामाङ समुदायका लागि के गरिरहेको छ ? कुन समयमा कस्तो खालको अभियान सञ्चालन गरिरहेको छ ? आदि विषयवस्तु चयन गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिन्थ्यो तर त्यसो गरेको देखिँदैन। अर्कातिर रेडियो कार्यक्रमलाई कसरी अगाडि बढाउने भन्नेबारे उक्त संस्थाभित्र स्पष्ट सोचको पनि अभाव रहेको पाइन्छ। अर्थात् कार्यक्रम सञ्चालनका सवालमा उसको तीन महिनाको, छ महिनाको या वर्षभरिको कार्ययोजना के कस्तो रहेको छ ? प्रस्तोताको सीप र क्षमता वृद्धिको लागि के पहल भएको छ जस्ता प्रश्नहरूको उत्तर पाइँदैन। संस्थागतभन्दा व्यक्तिगत क्षमता र दक्षताको आधारमा कार्यक्रमहरू उत्पादन भइरहेको पाइन्छ। कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउन आम श्रोता, बौद्धिक वर्गको वीचमा गर्न सकिने छलफल र संवादको प्रक्रिया घेदुङले थालेकै छैन भन्दा पनि हुन्छ।

२०६० साल कात्तिकमा एकपटक घेदुङले रेडियोमा तामाङ भाषाको प्रयोग, समस्या र निराकरण’ विषयमा प्रस्तोताहरूबीच अन्तर्क्रिया कार्यक्रम आयोजना गरेको थियो। त्यसयता भने कुनै त्यस्तो कार्यक्रम भएको देखिँदैन। वरु मार्तिन चौतारिले २०६१ माघ १४ मा ‘एमएफ रेडियोमा तामाङ भाषाको कार्यक्रम र प्रभावकारिता’ विषयमा सामूहिक छलफलको आयोजना गरेको थियो। सो छलफलमा विभिन्न क्षेत्रका प्रबुद्ध व्यक्ति, लेखक, पत्रकार र तामाङ भाषाका रेडियो कार्यक्रम प्रस्तोताहरूले आ-आफ्ना धारणाहरू व्यक्त गरेका थिए। यसै गरी तामाङ सञ्चार समूहले २०६१ भदौ १ गते तामाङ प्रसारण दिवसको अवसर पारेर तामाङ रेडियो कार्यक्रमबारे छलफल सञ्चालन गरेको थियो। यस्तो

^{२१} इन्दिरा थिङसँगको व्यक्तिगत कुराकानी।

छलफल कार्यक्रम नियमित आयोजना गर्ने भनिए पनि यस्तो भएको देखिँदैन । यसर्थ रेडियो कार्यक्रमको विषयमा गहन छलफल, अन्तर्क्रिया गराउने मामलामा तामाङ सङ्घसंस्थाहरू अहिलेसम्म मौन छन् भन्नु अतिशयोक्ति हुँदैन । सामाजिक सङ्घसंस्था र बौद्धिक वर्गको मौनता समयसापेक्ष रेडियो कार्यक्रम उत्पादन गर्न नसक्नुको एउटा कारण बनिरहेको देखिन्छ । प्रसारण भइरहेका कार्यक्रमहरूबारे व्यापक छलफल चलाउने, समय समयमा सुभाष दिने र समय सापेक्ष कार्यक्रम उत्पादन गर्न प्रोत्साहित गर्ने अभ्यास त भन्नै शून्य छ ।

कार्यक्रम प्रस्तोताहरूले आफूलाई चाहिनेभन्दा बढ्ता परिपक्व ठान्ने प्रवृत्ति देखिएको छ । यसले गर्दा सञ्चालन गर्न लागेको कार्यक्रमका सम्बन्धमा पर्याप्त तयारी नहुनु अर्को समस्या देखिन्छ । विषयवस्तुसम्बन्धी यथेष्ट गृहकार्य गर्ने, अध्ययन गर्ने, निरन्तर लागिपर्ने जस्ता अभ्यास देखिँदैन । यसले गर्दा बहसमूलक कार्यक्रमको प्रभावकारिता हुनुपर्ने जति भएको छैन । तामाङ रेडियो प्रस्तोताहरूमा देखिएको प्रशस्त सैद्धान्तिक ज्ञानको अभावले गर्दा सन्देशमूलक र प्रभावकारी कार्यक्रमहरू बन्न सकिरहेका छैनन् । श्रोता विष्णुलाल लामाको विचारमा त रेडियो कार्यक्रमको सङ्ख्या मात्र थपिँदै गएको छ, गुणस्तर भने हराउँदै जान थालेको छ । यसकारण बहसमूलक कार्यक्रम कसरी संयोजन गर्ने भन्ने सम्बन्धमा प्रस्तोताहरूलाई सैद्धान्तिक तालिमको आवश्यकता टड्कारो देखिन्छ ।

सुविधाका दृष्टिकोणले अहिले प्रसारण भइरहेका तामाङ भाषाका रेडियो कार्यक्रमहरू तीन खालका छन् (हेर्नुहोस् तालिका ११.७) । मेट्रो एफएम र रेडियो नेपालका कार्यक्रमहरू सुविधा सहितका कार्यक्रम हुन् । मेट्रो एफएममा सुरुमा एक घण्टाको दुई सयका हिसाबले (१५ घण्टाको तीन हजार रुपियाँ) पारिश्रमिक र साधन हुनेलाई इन्धनको सुविधा (महिनाको ८ लिटर पेट्रोल) समेत दिइन्थ्यो । तर अहिले यी सुविधाहरू कटौती भएका छन् । यसको सट्टा हरेक दिनको कार्यक्रममा दुई मिनेट विज्ञापन बजाउन पाइने छुट दिइएको छ । विज्ञापनहरू दरिलोसँग सङ्कलन गर्न सकेको खण्डमा कार्यक्रम प्रस्तोताहरूलाई राम्रै फाइदा हुने अवस्था देखिन्छ ।

रेडियो सगरमाथा, रेडियो एचबीसी, कालिका एफएम, सिनर्जी एफएम, सोलु एफएम, हिमचुली एफएम र रेडियो पालुङले कार्यक्रमहरूका लागि निःशुल्क समय उपलब्ध गराएका छन् । यी कार्यक्रमका प्रस्तोताहरूले केही पनि सुविधा पाउने गरेको देखिँदैन । अरू बाँकी रेडियो कार्यक्रमहरू स्टेसनसँग समय खरीद गरी सञ्चालन भइरहेका कार्यक्रमहरू हुन् ।

तालिका ११.७: तामाङ भाषाका कार्यक्रम सञ्चालनमा प्राप्त सुविधा

निःशुल्क समय र सुविधा दुवै प्रदान गरिएका कार्यक्रम	समय निःशुल्क भए पनि सुविधा प्रदान नगरिएका कार्यक्रम	समय खरीद गरेर चलाइएका कार्यक्रम
नाइसाल, मेट्रो एफएम स्थालगार, रेडियो नेपाल	तामाङ काई, रेडियो सगरमाथा ह्याङला डाजाङ, रेडियो एचवीसी तामाङ धुकुकी, कालिका एफएम जेसुम, सिनजी एफएम, ड्याल्ला नाम्सा, सोलु एफएम; छोरुवा, रेडियो पालुङ, ह्याङला काईरन, हिमचुली	होइस्हेर, रेडियो एचवीसी एफएम दोखाङ, भेन्दीला फोले, लाम्युङ, भक्तपुर एफएम ह्याङला नाम्सा, पर्यावरण चक्र एफएम ह्याङला रिमटीम, मनकामना एफएम तामाङ डाङ, इमेज एफएम

स्रोत: सम्बन्धित रेडियो स्टेसन (२०६२ असोज) ।

रेडियो प्रस्तोताहरूलाई हनुपर्ने न्यूनतम सुविधाको अभावले गर्दा उनीहरूमा भएको सीप र ज्ञानलाई पनि सही ढङ्गले प्रस्तुत गर्न नसकेको अवस्था विद्यमान छ । स्वयंसेवकको रूपमा मात्र कार्यक्रम सञ्चालनमा संलग्न रहनुपर्ने अवस्था छ । स्टेसनलाई बुझाउनु पर्ने नियमित शुल्क जुटाउन पनि आफै कुदनुपर्ने, कार्यक्रम उत्पादनमा पनि लाग्नुपर्ने अवस्था भेलिरहेका छन् कतिपय प्रस्तोताहरू । यस्तो अवस्थामा प्रभावकारी कार्यक्रम उत्पादन गर्न कठिन नै हुन्छ । जातीय हिसाबले एउटै समुदाय लक्षित श्रोताहरू हुने भएकाले तामाङ कार्यक्रमहरूलाई प्रायोजक भेटाउन पनि सजिलो छैन । एचवीसीको होइस्हेर कार्यक्रमका प्रस्तोता जगत दोङ भन्छन्— “भावनाले गर्दा मात्र हामी आफ्नो भाषामा कार्यक्रम चलाइरहेका छौं । यस्तो अवस्थामा हामीले चाहेर पनि गम्भीर ढङ्गले बहसमूलक कार्यक्रम चलाउन सकिरहेका छैनौं ।”^{२२}

सम्भावित स्रोत र साधन

कुनै पनि समुदायको भाषा, साहित्य, संस्कृतिको विकास, संरक्षण र संवर्द्धन जस्ता कुराहरू एक-दुई जनाको प्रयासबाट मात्र सम्भव हुँदैन । यसका लागि एकीकृत प्रयास हुनु नितान्त आवश्यक हुन्छ । तामाङ भाषाका रेडियो कार्यक्रम प्रस्तोताहरूले पनि सम्भावित सहयोगका स्रोतहरूको खोजी गर्नुपर्छ । नेपाल आदिवासी जनजाति महासङ्घान्तर्गत अहिले (२०६२ साउनमा) ‘जनजाति सशक्तीकरण परियोजना’ (जेप) सञ्चालन भइरहेको छ । उक्त परियोजनाले एचवीसीमा प्रसारित तामाङ भाषाको कार्यक्रम ह्याङला डाजाङलाई आर्थिक

^{२२} जगत दोङसँगको व्यक्तिगत कुराकानी ।

सहायता उपलब्ध गराउने बताएको छ । रेडियो एचबीसीले स्थापनाकालदेखि नै विभिन्न जनजातिका भाषाभाषीमा कार्यक्रम प्रसारणका लागि समय उपलब्ध गराएर प्रोत्साहन गरेको हुनाले त्यहीँबाट सञ्चालित कार्यक्रमलाई जेपले छानेको हो । जेपका संयोजक डा. चैतन्य सुब्बा भन्छन्— “जनजातिका सवालहरूमा विगतमा पनि बहसमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरी हामीलाई सहयोग पुऱ्याएको हुँदा रेडियो एचबीसीको *ट्याडला डाजाडला* सहयोग गर्ने सोच बनाएका हौं ।”^{२३} सीमित बजेटका कारणले गर्दा देशभरका अन्य भाषाभाषीको कार्यक्रमलाई भने अहिले कुनै राहत पुऱ्याउन सकिने अवस्था नरहेको डा. सुब्बाको कथन छ ।

यसै गरी आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, नेपाल तामाङ घेदुङ, विभिन्न तामाङ उद्योगपतिहरूसँग पनि सहयोगका लागि प्रस्ताव गर्न सकिन्छ । कान्तिपुर सेभिङ एण्ड क्रेडिट कोअपरेटिभले मेट्रो एफएम, रेडियो एचबीसी र भक्तपुर एफएमका तामाङ कार्यक्रमलाई विज्ञापन उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याउँदै आइरहेको छ । नेपाल तामाङ राष्ट्रिय महासङ्घले पर्यावरण चक्र एफएममा सञ्चालन हुने *ट्याडला नाम्सा* कार्यक्रमलाई सहयोग गरिरहेको छ । अन्य विभिन्न तामाङ सङ्घसंस्थाहरूले पनि सानोतिनो सहयोग पुऱ्याइरहेको पाइन्छ । यसरी उपलब्ध भइरहेका सहयोगलाई निरन्तरता दिन राम्रो पहल हुनुपर्दछ । सहयोगको लागि पहल गर्दा कार्यक्रम उत्पादनमा सम्बन्धित संस्थाहरूलाई पनि सहभागी गराइनु राम्रो हुनेछ । तर सहयोगको लागि प्रस्ताव राख्दा रेडियो कार्यक्रम केका लागि ? र किन ? भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट परिकल्पना हुनु आवश्यक छ । सहयोगका लागि मात्र सहयोग हुनु हुँदैन ।

सम्भावित स्रोत साधनकै कुरा गर्दा कतिपय अवस्थामा संस्थाले राखेका ठूलो सोच (परिकल्पना) भित्र पनि यी कुराहरू अटाउन सकेका छैनन् । रेडियो सगरमाथाका स्टेसन म्यानेजर मोहन विष्ट तामाङ रेडियोकर्मीलाई रेडियो सगरमाथाभित्र राख्न सकिने/नसकिने सम्बन्धमा भन्छन्— “त्यस्तो सोच नै नभएको होइन, तर अहिले स्टेसनको आर्थिक अवस्था राम्रो नभएकाले त्यसो गर्न सम्भव छैन । हाम्रा अन्य केही प्रस्तोताहरू पनि स्वयंसेवककै रूपमा खटिरहेका छन् ।”^{२४} नेपाल तामाङ घेदुङ, नेपाल तामाङ राष्ट्रिय महासङ्घ, तामाङ सञ्चार समूह लगायतका तामाङ सङ्घसंस्था, कार्यक्रम प्रसारण भइरहेका रेडियो स्टेसनहरू

^{२३} चैतन्य सुब्बासँगको व्यक्तिगत कुराकानी ।

^{२४} मोहन विष्टसँगको व्यक्तिगत कुराकानीमा सामुदायिक रेडियोका हैसियतले रेडियो सगरमाथाका सम्पूर्ण कर्मचारीमा एक दुईजना तामाङ प्रस्तोताहरूलाई नियुक्त गर्न सकिन्न र ? भन्ने प्रश्न गर्दा यो भनाइ आएको हो ।

र रेडियो कार्यक्रम प्रस्तोताहरूबीचमा नियमित छलफलका लागि एउटा सञ्जाल निर्माण गर्न सके तामाङ रेडियो कार्यक्रमहरू अझ प्रभावकारी हुने देखिन्छ। कार्यक्रमको सही विषय छनोट, प्रस्तोताहरूको शैली, अनुभव आदान-प्रदान, सुधार गर्नुपर्ने पक्षहरूमा यथेष्ट छलफल गर्न मात्रै नभएर यस्तो खालको सञ्जाल रेडियो कार्यक्रमको प्रचारप्रसारमा समेत सहायक सिद्ध हुन सक्छ। यसर्थ यो खालको सञ्जाल निर्माण गरी सहकार्यको थालनी गर्न ढिला भइसकेको छ।

अन्तमा

नेपाल जस्तो कम साक्षरता रहेको मुलुकमा रेडियोको भूमिका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण रहन्छ। त्यसमा पनि अझ कम प्रतिशत मात्र साक्षर रहेको तामाङ समुदाय^{२५} मा रेडियोको महत्त्व भन्ने बढी छ, भन्नेमा विवाद नरहला। गीतसङ्गीत, मनोरञ्जन अनि नाचगानमा मात्र बढ्ता भुल्ने र भुलाउने प्रवृत्ति छाड्न लगाउन मिडियाले ठूलो भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ। रमाइलोमा मात्र भुलेर समाज परिवर्तन गर्न पक्कै पनि सकिन्छ। समाजलाई तथ्य कुरा बताउन, सही दृष्टिकोण बताउन अनि आवश्यक सूचना र जानकारी पस्कन पनि बहसमूलक कार्यक्रमहरू राम्रो विकल्प बन्न सक्छन्।

सस्तो मनोरञ्जन र लोकप्रियताको लागि मात्र नभएर तामाङ भाषाका रेडियो कार्यक्रमका प्रस्तोताहरूले अब सन्देशमूलक, चेतनामूलक र दिशानिर्देश गर्ने खालका विषयवस्तु समावेश गरेर बहसमूलक कार्यक्रम उत्पादन प्रसारण गर्नसक्ने खुबी राख्नै पर्छ। यसको लागि प्रस्तोता तथा श्रोता दुवैमा सही विषयवस्तु छान्न सक्ने कला हुनुपर्छ। पछिल्लो समयमा आएर केही रेडियोमा प्रसारण हुने कार्यक्रमको अध्ययन गर्दा यसका लागि प्रस्तोताहरूले अलि बढी मेहनत गर्नुपर्ने देखिन्छ। अवसर पाउनु ठूलो कुरा होइन, पाएको अवसरलाई सही सदुपयोग गरी लाभ लिन सक्नु चाहिँ महत्त्वपूर्ण कुरा हो। सिङ्गो तामाङ समाजले कति पनि ढिला नगरी यसतर्फ लाग्नु बुद्धिमानी ठहर्ला।

अध्ययनको क्रममा सम्पर्क गरिएका व्यक्तिहरू

१. अर्जुन ग्लान कार्यक्रम प्रस्तोता, तामाङ काई, रेडियो सगरमाथा, ललितपुर
२. आरके तामाङ कार्यक्रम प्रस्तोता, तामाङ काई, रेडियो सगरमाथा, ललितपुर

^{२५} तामाङ साक्षरता दरबारे तीन खालका तथ्याङ्कहरू देखा परेका छन्। यसमध्ये लामा (२०६१) मा यो दर ५१.८ प्रतिशत रहेको उल्लेख छ। यस्तै कुमार योजन तामाङ (२०६१) मा ५१.८ प्रतिशत पुगेको देखाइएको छ भने परशुराम तामाङसँगको व्यक्तिगत कुराकानीमा उनले तामाङ साक्षरता दर ३४ प्रतिशत मात्र रहेको बताएका थिए।

३. इन्दिरा थिङ कार्यक्रम प्रस्तोता, *नाइसाल*, मेट्रो एफएम, काठमाडौं
४. उजाड रक्तिम अध्यक्ष, नाइसाल रेडियो श्रोता क्लब, मादनकुंडारी, काभ्रेपलाञ्चोक
५. कमल पराजुली कार्यक्रम संयोजक, हिमचुली एफएम, पोखरा
६. कुमार मोक्तान कार्यक्रम प्रस्तोता, *ह्याइला डाजाड* र *होइस्हेर*, रेडियो एचवीसी, काठमाडौं
७. केशर मोक्तान सचिव, नेपाल तामाङ मिडिया श्रोता क्लब, भक्तपुर
८. डा. गणेश योजन वरिष्ठ समाजसेवी
९. डिमा पाख्रिन सञ्चालक समिति सदस्य र कार्यक्रम प्रस्तोता, *इयाल्ला नाम्सा*, सोलु एफएम, सोलुखुम्बु
१०. डा. चैतन्य सुब्बा संयोजक, जनजाति सशक्तीकरण परियोजना (जेप)
११. जगत दोड कार्यक्रम प्रस्तोता, *ह्याइला डाजाड* र *होइस्हेर*, रेडियो एचवीसी, काठमाडौं
१२. तेजबहादुर डेसुर कार्यक्रम प्रस्तोता, *जोमजागी*, भक्तपुर एफएम, भक्तपुर
१३. दिपेन्द्र दोड कार्यक्रम प्रस्तोता, *तामाङ डाड*, इमेज एफएम, काठमाडौं
१४. ध्यानबहादुर मोक्तान समाचारवाचक, रेडियो नेपाल, काठमाडौं
१५. पासाड डोल्मो लामा कार्यक्रम प्रस्तोता, *नाइसाल*, मेट्रो एफएम, काठमाडौं
१६. बुद्ध योजन कार्यक्रम प्रस्तोता, *तामाङ काई*, रेडियो सगरमाथा, ललितपुर
१७. भक्तवीर योजन कार्यक्रम प्रस्तोता, *तामाङ काई*, रेडियो सगरमाथा, ललितपुर
१८. मानबहादुर दोड गीतकार तथा थाङ्गा कलाकार
१९. मायालु डेसुर कार्यक्रम प्रस्तोता, *ह्याइला डाजाड* र *होइस्हेर*, रेडियो एचवीसी, काठमाडौं
२०. मोहन दोड कार्यक्रम प्रस्तोता, *महेन्दोला फोले*, भक्तपुर एफएम, भक्तपुर
२१. मोहन विष्ट स्टेसन म्यानेजर, रेडियो सगरमाथा, ललितपुर
२२. यज्ञ बडाल स्टेसन म्यानेजर, मेट्रो एफएम, काठमाडौं
२३. राजु महर्जन राज क्यासेट सेन्टर, लगनखेल, काठमाडौं
२४. विष्णुलाल लामा श्रोता, कोशिदेखा, काभ्रेपलाञ्चोक
२५. शीला घिसिङ कार्यक्रम प्रस्तोता, *ह्याइला काईरन*, हिमचुली एफएम, पोखरा
२६. श्याम डेसुर संयोजक, *ह्याइला नाम्सा*, पर्यावरण चक्र एफएम, ललितपुर
२७. सङ्गम लामा कार्यक्रम प्रस्तोता, *महेन्दोला फोले*, भक्तपुर एफएम, भक्तपुर
२८. सञ्चु ब्लोन कार्यक्रम प्रस्तोता, *तामाङ काई*, रेडियो सगरमाथा, ललितपुर
२९. सूर्य मोक्तान कार्यक्रम प्रस्तोता, *नाइसाल*, मेट्रो एफएम र *ह्याइला दोखाड*, भक्तपुर एफएम, भक्तपुर